

Uusi nidos etymologista sanakirjaa

ERKKI ITKONEN — AULIS J. JOKI *Suomen kielen etymologinen sanakirja III*. Lexica Societatis Fenno-ugricae XII, 3. Tutkimuslaitos »Suomen suvun» julkaisuja III. Helsinki 1962. 360 sivua.

Edesmenneen akateemikko Y. H. Toivosen sanakirjatyön jatkajat Erkki Itkonen ja Aulis J. Joki ovat hiljakkoin ilahduttaneet fennougristiikan harrastajia saattamalla julkisuuteen Suomen kielen etymologisen sanakirjan III nidoksen. Tästä osasta, joka on kokonaan heidän omaa käsialaansa, ilmenee erittäin selvästi, kuinka suuresti toimitustyössä noudatettavat periaatteet ovat Toivosen päivistä muuttuneet — sanottakoon heti: edulliseen suuntaan. Sanakirjan II osan loppuun liittämässään huomautuksessa uudet toimittajat katsoivat omaksumansa esitystavan merkitsevän »vähäistämuutosta sanakirjan rakentessa» ja ilmoittivat, että alun perin suunniteltujen kolmen nidoksen asemesta sanakirjaan tulisiikin neljä osaa, joista viimeiseen lisätäisiin myös bibliografinen sanahakemisto.

Sanakirjan yleisluonteessa tapahtunut muutos ei kuitenkaan ole aivan vähäinen. Ehkä silmään pistävintä on esitystavan väljentyminen ja täyteläistyminen, joka on johtanut huomattavaan volyymin laajentumiseen. Leksikon I vihko käsitteli n. 200 sivullaan aakkostemme alkupäätä (*aajasta knaappuun*) yhtä pitkälle kuin Nykysuomen sanakirja n. 1100 sivulla, mutta 360-sivuisiksi laventunut III nidos selvittelee sanavarojamme vain väliltä *pmata* — *roska*, mikä vastaa ainoastaan n. 560:tä Nykysuomen sanakirjan sivua. Tämän perusteella voisi ennustaa, että mikäli toimitusperiaatteet pysyvät nykyisellään,

on etymologista sanakirjaa tulossa yhä n. 900 sivua, ts. tekstimäärä, josta keriyisi I vihkoa vähän tukevampia nidoksia vielä neljä!

Nykyisessä muodossaan leksikko antaa sanavaroistamme monessa suhteessa entistä yksityiskohtaisempia tietoja. Niinpä sanojen merkitykset on selitetty usein hyvinkin seikkaperäisesti; viitattakoon esim. kirjavamerkityksisten murresanojen *pantio*, *piütta* ja *rehto* käsittelyyn. Myös suppeasti ilmaistuja levinneisyystietoja sekä sanoista ja niiden murremuodoista että sanojen merkityksistä esitetään varsin runsaasti. Kantasanojen johdoksia on otettu mukaan entistä enemmän. Esim. *perä*-sanan yhteydessä on esitelty johdoksia yksin suomen kielestä kolmatta palstaa pitkälti ja lisäksi muista itämerensuomalaisista kielistä yli puolentoista palstan verran. Suuri johdosmäärä on myös esim. *pää*-artikkelissa, vaikka samaan pesyeseen liittyvät sanat *päitset*, *pääkkö*, *pääkäle*, *päällikkö*, *päällä*, *päättää*, *pääty* ja *päätyä* on käsitelty eri paikoissaan. Hyvin hedelmällisiksi emäsanoiksi osoittautuvat niin ikään mm. sanat *pieli*, *puoli*, *pyörä*, *ranta*, *rauta*, *rinta*.

Murresanojen suhteellinen osuus näyttää yhä lisääntyneen; tekijät ovat itsekin arvelleet ottaneensa mukaan entistä runsaammin ruotsalais- ja venäläisperäisiä nuorehkoja lainasanoja. Väliin tulee arvelleeksi, että jotkut ahdasalaisimmat kielialueemme periferioiden lainasanat olisivat voineet jäädä poisikin. Pelkästään Vermlannissa käytettyjä lu-

kuisia ruotsalaislainoja ei näy otetun mukaan, mutta verbi *puutata* ('parantaa' < rts. *bota*), joka lisäksi on merkitty Kiskosta (*puudata*), on käsitelty. Lieneekö ollut tarpeen? Tuskin olisi liioin kaivattu virosta saatuja sanoja *pyyli* ja *roppu*; kumpikin on ilmoitettu kirjatuksi vain Tytärsaaren murteesta, johon virolaista vaikutusta yleensäkin on tullut paljon.

Sanojen alkuperän selitykset on uudessa nidoksessa muotoiltu vähemmän auktoritatiiviseen sävyyn. Toivonen esitti, kuten tunnettua, useammista selityksistä tavallisesti vain parhaana pitämänsä ja jätti muut mainitsematta. Sanakirjan III osassa on lukuisissa tapauksissa viitattu eri mahdollisuuksiin, myös epävarmoiksi tai epätodennäköisiksi leimattuihin, mikä menettely koituu epäilemättä vastaisen etymologisen tutkimuksen hyödyksi. Ks. esim. artikkeleja *pappi* (< sl., vähemmän todennäk. germ.), *parmas* (< sk., mieluummin nr. *barm*-kuin *famn*-sanan vastine), *parta* (< germ., sl. tai baltt.), *pihatto* (*piha*-sanan johdos, tuskin < germ.), *pirtti* (< sl., vähemmän todennäk. baltt.), *puikko* (*puu*- tai *pujopesyettä*), *ranka* (< mr., epätodennäköisemmin baltt.). — *Puittaa*-verbin alkuperän selitystä (»Arveltu johd.:ksi sanasta *puu* —, mutta kysymys voi osaksi olla myös deskr.-luonteisen *puikkia* verbin [ks. *puikata*] rinnakkaismuodoista») mielisin jonkin verran muuntaa. Käsitteäkseen verbi alkuaan on ollut puhdas *puu*-sanan johdos: metsästystermi, jolla on tarkoitettu — kuten SKES:kin ensiksi selittää ja niin kuin sukukielissä yksinomaan näkyy tarkoitettavan — oravan (ja arvattavasti näädänkin) kulkeamista puusta puuhun. Metsästäjien kielikäytössä sanalla ei edelleenkaan ole deskriptiivistä väriä; sellaista on siihen tarttunut vasta paljon myöhemmin, alkuperäisen merkityksen hämähäyryttyä osassa kieliyhteisöä.

Eräissä suhteissa näyttävät III osan kirjoittajat tarkastelevan sanahistorian ongelmia koko lailla toisin silmin kuin

edeltäjänsä. Ensinnäkin on suhteellisen usein katsottu, että sanaa ei voida selittää yhdestä lähteestä lainatuksi tai johdetuksi, vaan että sen juuret juontuvat kahdelta tai useammaltakin taholta. Tällaisia käsityksiä on tietysti lausuttu ennenkin, mutta tuskin siinä määrin kuin tarkasteltavassa sanakirjan osassa. Joku sen esimerkin mainitakseni sana *pila* on selitetty ehkä varsinaisesti lainatuksi germ. sanasta **spila* (= nr. *spel*), joka kuitenkin jo varhain on voinut sekaantua (niin ikään germaanisiperäiseen) *pilla*-sanueeseen. Verbin *piintyä* on katsottu liittyvän sekä verbiin *piintyä* (< *pi*) että *pinta*-pesyeseen. Adjektiivin *rehellinen* arvellaan olevan samaa juurta kuin *rehevä*, mutta sekaantuneen myös *rehti*-sanaan; tämä puolestaan lienee *rihti* (< nr. *riktig*) -sanan rinnakkaismuoto (ei siis < nr. *praktig*), joka taas on saanut vaikutusta *rehevä*-pesyestä. Sanan *risu* selitetään olevan yhteydessä ruotsin *ris*-substantiiviin, mutta olevan osittain ehkä myös deskriptiivistä laatua sekä liittyneen vielä 'riekaletta, repaletta yms.' merkitsevään *risa*-sanaan. Ks. lisäksi esim. *parja*, *patskata*, *pekko*¹, *pieli*, *pintta*, *puhti*², *pukata*¹, *punoa*, *putu*, *rehkiä*, *riesa*¹, *riivata*², *rontti*³.

Varsinaisia kontaminaatiiselityksiäkin on useita. Esim. sanaa *pehna* on arveltu kontaminaatioksi sanoista *pahna* ja *pehka*, -u. S.v. *renksi* mainitaan useitakin sekaantumiksi katsottuja 'lenkkiä' merkitseviä murre sanoja. Ks. myös artikkelia *riutua*. Sana *kohmelo*, jota Toivonen ei ollenkaan kelpuuttanut sanakirjaan, on selitetty s.v. *pohmelo* kontaminaatioksi sanoista *pohmelo* ja *kohme* (kuten jo Hakulinen SKRK II¹ 49). Hakusanana esiintymätön *muoska*, jonka Nirvi on katsonut seka muodosteeksi *musikka* + *puoska* (Suomi 106:1 s. 37—), on nyt mainittu tällä tavoin tulkittuna s.v. *puoska*.

Pari kontaminaatiomahdollisuutta tekee mieli vielä lisätä. *Riusa*-sanan savolais-kaakkoismurteinen murremuoto *riut*-ta saattaa hyvin olla *riusa* ja *vartta*-sanojen sekaantuma (molemmat ovat ainakin

savolaismurteissa käytettyjä). Mahdolliselta tuntuisi myös otaksua, että sana *lonkka*, jota ei ole hakusanana, mutta joka s.v. *ronkka*¹ esitetään tämän sanan »varianttina», pohjautuu kontaminaatioon *ronkka* + *lanne*, *lantio* (< germ.). *r* ~ *l*-kahtalaisuus ei tässä perustune vain näiden likvidoiden lähisukuisuuteen (vrt. Airila, Vir. 1933 s. 468—).

Huomiota herättävän monet sanat on selitetty deskriptiivisperäisiksi. (Deskriptiivisanasto on kaiketi yleensäkin saanut enemmän huomiota osakseen.) Todennäköisesti tai mahdollisesti deskriptiivislähtöisinä pidetään mm. seuraavia sanoja: *pilli* (rts. lainaksi katsomista pidetään epävarmana), *pulla* (ei < sk., vrt. nr. *bulle*), *pursto* ~ *pyrstö* (? ei < sk.), *pätkä*, *reipas* (tuskin < germ.), *riekko*, *riemu* (vrt. *remu*), *riipiä* (? ei < sk.), *rokko* (ei < *rokka* 'herne'), *ropo* (ei kulkeutuma itämaisista kielistä), (*k*)*ropsu* (ei esiinny hakusanana *kr*-alkuisena). Useimmat selitykset tuntuivat kieltämättä hyvin uskottavilta. Deskriptiivistä alkuperää luulin puolestani olevan myös säätermien *riittää*, *riite* jne. (mukaan lukien myös sanan *riivanne* yms.); sanakirjassa arvellaan varovasti, että *riittää*-verbin alkumerkitys olisi 'peittää' ja että toinen *riittää*-verbi olisi liitetävissä samaan yhteyteen (vrt. Hakulinen SKRK II¹ 88; teoksen uudistetusta laitoksesta tämä hypoteesi on jätetty pois). — Deskriptiivisanojen mahdollisiin etävastineihin sanakirjassa suhtaudutaan varauksellisesti, kuten varmasti onkin aiheellista. Ks. esim. *piisku*¹, *pura*, *purku*, *pyörä*, *päre*.

Sanojen alkuperää koskevat selitykset tuntuvat yleensä, kuten odottaa sopiikin, hyvin kriittisesti harkituilta. Vanhat otaksumat on uudelleen punnittaessa usein havaittu epävarmoiksi ja sellaisiksi merkitty; kaikkein löyhimpiä selityskokeita ei tietysti edes mainita. Ks. esim. *pauna*¹, *peijas* (sanapesyeseen — *peijaat*, *peijaiset*, vir. *peied* jne. — on muuten hiljakkoin Julius Mägiste yhdistänyt *peittää*-verbiin; ks. Comm. Balticae VIII/IX, 4 n:o XXX), *pulikka*¹ (ei < sk.), *rahtu* (?? <

germ. t. sk. *drahtu*-; Setälä piti [Vir. 1926 s. 5] yhdistäntää aivan selvänä; Kaliman epävarmana esittämää balttilaisselitystä [Itämerensuom. kielten baltt. lainasanat 149—] ei mainita), *raitä*² (Kaliman arvelu sanan balttilaisperäisyydestä [mt. 150] on jätetty pois), *riehtilä*, *rievä*, *riista* (Kaliman varovaiseen oletukseen sanan mahdollisesta slaavilaislähtöisyydestä ei viitata; ks. Vir. 1952 s. 33—), *rikkoa* (tuskin < germ., vaan *rikka*-pesyettä), *rinta*.

Monista sellaisista sanoista, joita mm. Collinder teoksessaan Fenno-Ugric Vocabulary pitää suomalais-ugrilaiselta tai uralilaiselta kaudelta periytyvinä, esitetään varovaisempia käsityksiä. Esim. *parsi* katsotaan vain ims. sanaksi (Coll. ? sgr.) ja *pellavan* obinugrilaisia vastineita pidetään epävarmoina. Tarkattakoon myös mm. seuraavien sanojen käsitelyssä ilmeneviä eroja: *polkea* ims. (Coll. ? sgr.), *pudas* ? sgr. (Coll. ural.), *putu* ims. (Coll. ims.-volg., ? ural.), *pyörä* ims. (Coll. sgr.), *pätkä* sm.-karj. (Coll. ural.), *pätäs* ims.-lp. (Coll. ural.), *päästä* ims. (Coll. ? sgr.), *rakas* ims., etävastineet aivan epävarmoja (Coll. ural.). Epävarmoiksi on leimattu myös sanoille *rahka* ja *rokka*¹ (ruokalaji) osoitetut obinugrilaiset vastineet.

Etymologisen sanakirjamme muuttaminen entistäänkin murrevaltaisemmaksi merkitsee sitä, että leksikolla on näin entistä enemmän arvoa myös aineskokoelmana. Se voi nimenomaan ulkomaisten tutkijain kannalta jossakin määrin korvata puuttuvaa suomen kansankielen sanakirjaa, jollaisen pikaisesta valmistumisesta ei valitettavasti vielä ole toiveita, niin kipeästi kuin sitä kaivataankin. — Kuvaavaa on esim., että *puti*, *putti* ja *pölo* esiintyvät kukin viitenä hakusanana (joskus tosin pelkän viittauksen peräänsä saaneena), vaikka yleiskieli ei tällaisia äännöksiä lainkaan tunne (*putipuhdas*-sanan alkuosa ei sisälly käsitelyihin viiteen *puti*-sanaan).

Toisaalta näyttää kuitenkin ilmeiseltä,

että myös uudempaa sivistyneen suomen ilmaisuvälineistöä on otettu mukaan — jopa ensiesiintymätietoineen — runsaammin kuin ennen. Useimmat Rapolan Sanojemme ensiesiintymiä -valikoimassa mainituista johdoksista tai sellaisten uusista merkityksistä on otettu huomioon, esim. *papisto*, *pitko*, *puolue*, *pyhimys*, *pyhäkkö*, *pykälä*, *rahasto*, *ravintola*, *rinnastaa*, *rintama*, *risteillä*, *ristikko*, *rokottaa*. Kuitenkin puuttuvat mm. sanat *pelkistää*, *pyrintö*, *pyrkimys*, *retkeillä*.

Suomen kielen etymologisen sanakirjan uusin nidos täyttää hyvin ne suuret vaatimukset, jotka teosta käyttävät kielentutkijat tälle kokeneiden asiantuntijain toimittamalle merkkiteokselle asettavat. Yleisvaikutelma on painatuksen huolellisuutta myöten erittäin myönteinen. Maallikoiden käyttöön tämä typografialtaan epähavainnollinen teos on uudessa muodossaan kuitenkin vielä hankalampi kuin ennen, sanojen löytämistä

helpottavien viitteiden lisääntymisestä huolimatta. Murteiden, vanhan kirjakielen ja sukukielten aineksien kuorma on yhä raskaampi, ja ne varsinaisen etymologian jälkeen liitetyt lisäykset, joissa osoitetaan etenkin muiden ims. kielten ja lapin tai erisukuisten naapurikielten samaa alkuperää olevien sanojen lainautumissuhteita, verhoavat entistä seikka-
peräisempinä sananselvityksen ytimen vielä huomaamattomammaksi. Artikkelin lopustakaan lähtien sitä ei tottumaton aina helposti löydä. Yhä tärkeämpää on, että saadaan ennen pitkää toinen, Martti Rapolan kerrallisessa SKS:n vuosikouksen avajaispuheessaan kaipaama sivistyssuomen etymologinen sanakirja (ks. Vir. 1960 s. 32, Suomalainen kurkihirs 123—), josta kuka tahansa valistunut, äidinkieleensä harrastunut kansalainen vähin vaivoin saisi selville, mitä kirjakielemme sanavarojen alkuperästä tiedetään.

PAAVO PULKKINEN